

مقدمه

خراسان همچون سمرقند، هرات، بخارا، و مشهد. تیمور در سمرقند، شاهرخ و همسرش گوهرشاد در هرات و مشهد و الغ بیک در سمرقند و شهر سبز آثار زیادی از خود به جا گذاشتند. (ویلبر وگلمبک، ۱۳۷۴: ۱۵) در این آثار بیشتر سطوح خارجی بنا را با کاشی معرق پوشانده‌اند. قاب‌های کاشی معرق در بین ردیف آجرها نشانده می‌شود. رنگ‌ها با اینکه تنوع زیادی نداشت و به شش یا هفت رنگ محدود بود از نظر اجرایی بسیار با کیفیت است.

رنگ کاشی‌های معرق عصر تیموری عبارت است از لاجوردی، سبز یشمی، فیروزه‌ای، سفید، سیاه، قطعات سفالی بدون لعاب و زرد، گل‌ماشی و حنایی. کاشی از نظر مواد تشکیل دهنده آن به گلی و جسمی تقسیم می‌شود. کاشی معرق دوره تیموری از نوع کاشی جسمی است. کاشی گلی از خاک رس و رسوبات رودخانه‌ای ساخته می‌شود ولی کاشی جسمی از ترکیب پودر شیشه، سنگ چخماق (در کوهی) و گل سرشور (بتونیت) تشکیل شده است. کاشی جسمی را برای پخت یک بار به کوره می‌برند و لعاب و بدنه در یک مرحله همزمان پخته می‌شود و این به سبب نزدیکی جنسیت لعاب و بدنه است و دلیل پیوستگی لعاب و بدنه در کاشی جسمی نیز همین عامل است.

در مشهد برای ساخت کاشی معرق به همان شیوه قدیم از کاشی جسمی استفاده می‌شود و این امتداد سنت کاشی‌سازی تیموریان است اما در اصفهان از کاشی گلی برای تولید معرق کاشی استفاده می‌شود.

ب. بناهای عهد تیموری در حرم حضرت رضا(علیه السلام)
در دوره تیموری مصادف با سده نهم هجری قمری حرم مطهر رضوی مورد توجه خاندان و امرای تیموری قرار گرفت و بناهای متعددی در جوار حرم مطهر ساخته شد که مهم‌ترین آن‌ها مسجد جامع گوهرشاد است. این بنا به دستور گوهرشاد خانم همسر نیکوکار شاهرخ در سال ۸۲۱ ق و به دست استاد قوام‌الدین بن‌زین‌الدین شیرازی در سمت جنوبی روضه منوره ساخته شد. مسجد دارای تزئینات مفصل کاشی کاری، سنگ کاری، مقرنس گچی و نقاشی دیواری است. این بنا به سبک چهار ایوانی کامل ساخته شده و دارای هشت شبستان بزرگ و کوچک است. مسجد دارای چهار ایوان به نام‌های مقصوره در سمت قبله، ایوان دارالسیاده در شمال و وصل به حرم مطهر و ایوان شرقی و غربی (معروف به ایوان آب) است. فضای گنبد در ایوان مقصوره به هم متصل است و این از ابتکارات عالی معمار آن قوام‌الدین شیرازی است. مسجد دو مناره به ارتفاع ۴۳ متر و گنبدی بزرگ به ارتفاع ۴۲ متر دارد. مسجد گوهرشاد را در سال‌های متعدد مرمت و بازسازی جزئی و کلی کرده‌اند و همین امر تشخیص تزئینات کاشی اصیل تیموری را از نمونه‌های بازسازی شده

مجموعه حرم حضرت رضا (علیه‌السلام) در مشهد مقدس یکی از مجموعه‌های معروف و مهم معماری اسلامی است که گنجینه‌ای از هنرهای وابسته معماری در آن جای دارد. پس از تدفین پیشوای هشتم شیعیان حضرت علی بن موسی‌الرضا(علیه‌السلام) در باغ یا کاخ حمیدبن قحطبه والی خراسان در عصر مأمون عباسی، این مکان مورد توجه شیعیان واقع شد. هنرمندان و بزرگان این مرز و بوم در طول هزار و دویست سال ذوق و هنر و بضاعت مالی و علمی و استعداد هنری خویش را از سر ارادت برای عظمت، شکوه و جلال و آراستگی این مجموعه صرف کردند.

آنچه در این مجموعه است از دو شرافت برخوردار است: یکی شرافت حضور و وابستگی مکان به حضرت رضا(علیه‌السلام) که گفته‌اند «شَرَفُ الْمَكَانِ بِالْمَكِينِ» و دیگری شرافت و ارزشی که از نظر هنری در این آثار نهفته است. در این میان کاشی‌کاری که یکی از مهم‌ترین روش‌های ایرانیان در آراستگی فضاهای معماری است. جلوه‌گری می‌کند. کاشی‌کاری از در قرن پنجم هجری در تزئینات معماری ایران کم و بیش جایگاه یافت و اهمیت آن به مرور افزایش یافت.

به نظر می‌رسد دوره تیموری را باید دوره اوج اعتلای کاشی‌کاری معرق به حساب آورد. خوشبختانه مجموعه حرم حضرت رضا(علیه‌السلام) سه بنای فاخر از عصر تیموری را در خود دارد. در این نوشتار سابقه کاشی‌کاری در دوره تیموری بررسی و سپس به معرفی، توصیف و در صورت نیاز تحلیل آثار کاشی‌کاری بناهای عصر تیموری در حرم حضرت امام رضا(علیه‌السلام) خواهیم پرداخت.

الف. مروری بر تاریخ کاشی‌کاری در دوران اسلامی
با اینکه نخستین کاشی‌های اسلامی در همان قرن اول هجری در خارج از مرزهای ایران در عراق (سامرا) و مصر و در تزئین محراب‌ها به کار گرفته شده سابقه آن در ایران به قرن پنجم می‌رسد.

اولین بار کاشی معرق در بناهای قرن ششم هجری به صورت نگین‌های فیروزه‌ای و لاجوردی در بین آجرکاری‌ها به کار گرفته شد. برخی از کهن‌ترین نمونه‌های آن تزئینات مسجد ملک زوزن خواف و مسجد جامع فرومد و برج‌های خرقان قزوین است. اما در عهد ایلخانی بود که نقوش گیاهی و گردان هم به صورت کاشی معرق اجرا شد. در این عهد رنگ‌ها محدود بود به فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، سیاه، عسلی و زرد. نمونه‌ای از این کاشی‌ها را در مقبره اولجایتیو در زنجان (گنبد سلطانیه)، سردر خانقاه شیخ عبدالصمد نطنزی و مسجد جامع ورامین می‌بینیم. (فریه، ۱۳۷۴: ص ۱۳۷) دوره تیموری همزمان است با گسترش علاقه‌ای به عمران و ساختمان‌سازی در شرق ایران به‌ویژه در شهرهای مهم

مروری بر کاشی‌سازی دوره تیموری در حرم حضرت رضا (علیه السلام)

هادی خورشیدی*

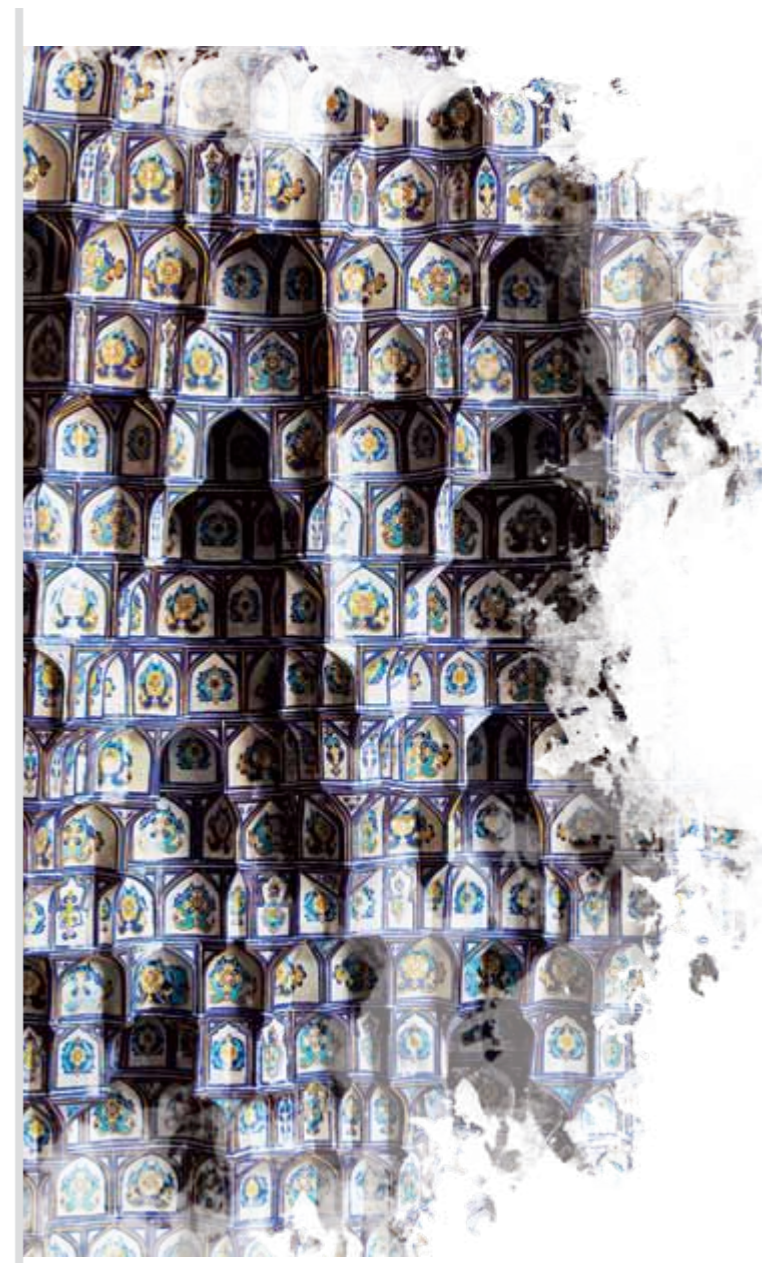
چکیده:

کاشی‌کاری یکی از تزئینات مهم و شاخص در حرم مطهر حضرت رضا(علیه‌السلام) است. این هنر در عصر تیموریان با اجرای کاشی‌های معرق از نظر فنی به اوج خود رسید. مسجد گوهرشاد یکی از بناهای مهم عصر تیموری است که مجموعه شایان توجهی از فنون مختلف کاشی‌کاری را در آن اجرا کرده‌اند. برخی از سنت‌های کاشی‌کاری این عصر همچون سنتی پایدار در دوره‌های بعد نیز برقرار ماند. استفاده از نقوش گره، ترکیب آجر و کاشی به صورت معقلی و همنشینی قاب‌های کاشی معرق در میان آجر، رنگ‌پردازی درخشان و طرح‌های ظریف و پراکار برخی از ویژگی‌های این آثار است.

واژگان کلیدی:

کاشی‌کاری، کاشی معرق، کاشی زیر رنگی، هنر عهد تیموری، مسجد گوهرشاد مشهد

* کارشناس ارشد مرمت آثار تاریخی

مشکل می‌سازد. بنای دیگر عهد تیموری مدرسه دو در است که در سمت غربی روضه منوره با فاصله‌ای از آن قرار گرفته است. این مدرسه به همراه مدارس پرریزاد و بالاسر سه مدرسه عهد تیموری هستند که از این میان مدرسه بالاسر در طرح توسعه حرم مطهر تخریب و بجای آن رواق دارالولایه ساخته شد. مدرسه دو در یک مدرسه آرامگاهی است که در مقابل مدرسه پرریزاد واقع شده و اکنون دارالقرآن آستان قدس را در آن دایر کرده‌اند. بانی این مدرسه امیر غیاث‌الدین یوسف خواجه بهادر در گنبدخانه جنوب شرقی آن مدفون است. نام بانی آن و تاریخ ساختش در کتیبه سردر ورودی آن که به فن کاشی معرق آمده است. براساس این کتیبه مدرسه در زمان سلطنت شاهرخ و به امر امیر یوسف خواجه بهادر امیر خراسان در محرم سال ۸۴۳ هـ ق/۱۴۳۹م به اتمام رسیده است.

کتیبه‌ای سنگی در پشتیبانی در ورودی گواه این است که مدرسه در سال ۱۰۸۸ (دوران حکومت شاه سلیمان صفوی) به امر مادرشاه، به یاری محمد علیخان قورچی باشی امیر مشهد، و به‌دست محمد شفیع تعمیر شده است. نام دیگر مدرسه که در گذشته بین مردم معروف بود مدرسه چهارگنبد است که بخاطر وجود چهارگنبد خانه در چهارگوشه بدین نام مشهور شده است. اما اثر دیگر این عهد در حرم حضرت رضا(علیه‌السلام) مدرسه پرریزاد است. این بنا را بانویی نیکوکار از خدمه گوهرشاد در سال ۸۱۹ق ساخته می‌شود. بانی مدرسه آن را بر اولاد ذکور خود وقف کرده است. (ویلر و گلمبک، ۱۳۷۴): علاوه بر مدارس مذکور سه رواق دارالسیاده، دارالحفاظ و دارالسلام که ما بین روضه و مسجد گوهرشاد واقع است از آثار گوهرشاد آغا بانی مسجد است که کمی پس از مسجد ساخته شده است. از این میان فقط رواق درالسیاده تزئینات کاشی معرق گره شش و شمسه در آزاره‌اش دارد. در منابع تاریخی از تزئین و طلاکاری و نقاشی این رواق‌ها به‌ویژه رواق دارالسیاده یاد شده است. (قاضی احمد، ۱۳۵۹: ۱۴۱) این نقاشی‌ها در عهد قاجار همزمان با آینه‌کاری سقف و دیوارها پوشانده شد.

ج. کاشی‌کاری‌های مسجد گوهرشاد

تزئینات کاشی‌کاری در مسجد جامع گوهرشاد نمونه‌ای شایان توجه از کاشی معرق است. آرتور پوپ بر این گمان است که حیاط مسجد گوهرشاد زیباترین نمونه رنگ در معماری است که تاکنون پدید آمده است. (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۹۸) انواع کاشی‌هایی که در مسجد گوهرشاد به‌کار رفته‌اند عبارت است از:

- ۱) کاشی معرق
- ۲) کاشی معقلی
- ۳) کاشی زیررنگی
- ۴) کاشی هفت رنگ

۵) کاشی طلاچسبان

بیش‌ترین سطح در نمای صحن مسجد را با کاشی‌های معرق پوشانده‌اند. سطوح داخلی شبستان‌ها سفید یک‌دست و عاری از هرگونه تزئین است اما نمای حیاط و ایوان‌ها و نمای داخلی ایوان‌ها و سردر ورودی آن‌ها را با کاشی پوشانده‌اند. نمای اسپرهای حیاط با آجر طوری طراحی شده که قاب‌های ترنجی و مربع و مستطیل برای جاگذاری کاشی‌های معرق در بین آجرها خالی ماند. در هر اسپر میان غرفه‌های کوچک (ایوانچه‌ها) یک حاشیه کاشی معرق با نقوش ختایی دور می‌زند و در سطوح اسپر قاب‌های کاشی معرق در بین ردیف‌های آجر کاری قرار گرفته است. در پایین اسپرها یک قاب معرق با فرم تیزه‌دار ساخته‌اند که طرح آن در اسپرها متفاوت است. در یکی از آن‌ها به خط کوفی و به رنگ خیمای عبارت «فسیفیکهکم الله و هو السميع العليم» را بر زمینه لاجورد اجرا کرده‌اند. برای نمونه دو قاب کاشی معرق از میان آثار مسجد توصیف می‌گردد.

آثار مورد بحث دو قاب کاشی معرق است که در دو طرف ایوان مقصوره (سمت قبله) و بر روی پایه‌های ایوان قرار گرفته است و از بالای آزاره سنگی آغاز می‌شود و در پایین و انتهای کتیبه معروف بایسنغرمیرزا قرار دارد. بالای این دو قاب دو کتیبه ثلث سفید بر زمینه لاجورد وجود دارد که متن آن گویای اطلاعات بانی، تاریخ ساخت و نام معمار است. متن کتیبه فوقانی قاب سمت چپ عبارت است از: «عمل العبد الضعیف الفقیر المحتاج بعنایت الملک الرحمن قوام الدین بن‌زین الدین شیرازی الطیان». قوام الدین شیرازی معمار بزرگ عصر تیموری است که او را با فیلیپو برونسکی ایتالیایی مقایسه کرده‌اند.

قاب کاشی معرق عبارت است از یک حاشیه ساده مداخل به رنگ عسلی و لاجوردی و متن آن یک گلدان با حفاظ‌هایی چهارگانه در اطراف است که از میان آن نقوش اسلیمی همراه با دو ترنج سر به سر با زمینه سبز یشمی خوشرنگ سربرآورده است. در میان ترنج نخست گلی گرد به رنگ سفید قرار دارد که ضخامت بندهای آن گاه به دو میلی‌متر می‌رسد. این بخش اوج ظرافت کار کاشی‌کاران این عهد را می‌نماید. اسلیمی‌ها به رنگ عسلی (حنایی) است و شاخه‌های ظریف ختایی به رنگ فیروزه‌ای در بین اسلیمی‌ها در حرکت است و همچنین گل‌های ریز ظریف سفید رنگ و برگ‌های آن فضا میانی را پر کرده است. طاق‌نمای این قاب از نوع دالبری و در ۳/۴ نقش شش دالبر دارد. لچکی آن به رنگ زمینه سبز یشمی و طرح آن ادامه همان طرح‌های زمینه است.

سبک طراحی این قاب همچون سنتی پایدار در هنر کاشی‌کاری عهد تیموری تثبیت شد و به دوره‌های صفوی و قاجار رسید. نمونه ای از این شیوه طراحی که همگی بر ایوان زیر کتیبه ثلث واقع شده است. در بناهای دیگر

دوره تیموری نیز از این گونه قاب‌ها کارکرده‌اند مانند ایوان آرامگاه مولانا زین الدین ابوبکر تایب‌ادی، دو طرف سردر ورودی مسجد شاه (هفتاد و دوتن) مشهد، دو طرف ایوان ورودی مسجد کبود تبریز، دو طرف آرامگاه خواجه عبدالله انصاری در هرات، دو طرف آرامگاه تومان‌آغا در گورستان شاه زنده سمرقند و دو طرف ایوان‌های مدرسه غیاثیه خرگرد خواف. جالب این است که نوع ترکیب بندی این قاب‌ها هم مشابه یکدیگر است. مشابه این طرح در دو قاب بر ایوان مقصوره و در قاب دیگر بر ایوان دارالسیاده هم مشاهده می‌شود. با مقایسه این دو قاب و چهار قاب دیگری که یاد کردیم می‌توان به اصالت قاب‌های یادشده پی برد.

در قاب‌های دیگر ضخامت طرح‌ها و بندهای اسلیمی و ختایی به نسبت قاب اصلی بسیار زیاد است. ضمن اینکه در رنگها نیز تغییر محسوسی مشاهده می‌شود. در قاب اصیل رنگ اسلیمی‌ها عسلی (تقاری یا حنایی) است اما در قاب‌های دیگر اسلیمی‌ها را به رنگ زرد اجرا کرده‌اند. گفتنی است در کاشی‌های معرق رنگ زرد به‌کار نرفته و از رنگ عسلی، تقاری، حنایی، به جای آن استفاده کرده‌اند. رنگ‌های رایج در کاشی‌کاری معرق دوره تیموری عبارت است از لاجوردی، فیروزه‌ای، سفید و سیاه، سبز یشمی و حنایی (عسلی) که گاهی از نمونه‌های بدون لعاب به رنگ نخودی هم استفاده می‌شود. همچنین نکته گفتنی در باره رنگ حنایی یا عسلی اینکه این رنگ در بین کاشی‌کاران امروز مشهد به تقاری معروف است و در کنار رنگ نخودی بدون لعاب دو رنگ‌مایه گرم در کاشی‌کاری محسوب می‌شوند. در متون کهن از آن به نام «صندلی» یاد کرده‌اند. صندلی منسوب به رنگ چوب درخت صندل است. نظامی در هفت پیکر این رنگ را با همین نام یاد کرده است. آنجا که می‌گوید بهرام در روز پنجشنبه بر کتبد صندلی می‌نشست یعنی بر کتبدی که به رنگ صندلی است می‌رفت. این رنگ تابناک در کاشی‌های عصر تیموری با فام‌های مختلفی از تیره تا روشن مایل به زرد کار شده است.

همین ترکیب رنگ در کاشی‌های معرق مدرسه غیاثیه خرگرد که دست نخورده باقی مانده نیز دیده می‌شود. بنابراین یک دلیل برای اثبات اصالت این دو قاب کاشی معرق ترکیب محدود رنگ آن است. به‌طوری که در نمونه‌های تجدید شده رنگ‌های سبز روشن و زرد هم مشاهده می‌شود. در این دو قاب از قطعات سفالین بدون لعاب هم برای تخمک‌های گلها و برگها استفاده شده است که خود دلیل دیگر برای اصالت تاریخی آنهاست. در آثار معرق تجدید شده از قطعات بدون لعاب کمتر استفاده کرده‌اند.

نکته قابل تأمل دیگر در این ترکیب وجود چهار نرده محافظ در چهار جانب گلدان است که هنرمند طراح

کاشی آن را به صورت دو تایی اجرا کرده و شکلی شبیه به تزئینات خط کوفی به انتهای آن الحاق کرده است. همه پشت بغل‌ها در نمای حیاط مسجد با کاشی معرق پوشیده شده است. شیوه طراحی نقوش کاشی در پشت بغل‌ها از سبک خاص دوره تیموری پیروی می‌کند. نقوش ختایی و اسلیمی در میان فرم لچکی پشت بغل شکلی دایره‌ای بزرگ تشکیل داده که حاوی کتیبه‌ای به خط ثلث با هشت بار تکرار نام «الله» است.

این شمسه درشت در یکی دیگر از قاب‌ها کاشی به شکل گل عباسی درشتی درآمده است. همین شیوه را در طرح کاشی مدرسه غیاثیه و مسجد کبود تبریز نیز می‌بینیم.

دور طاق ایوان مقصوره یک کتیبه ثلث بسیار عالی با کاشی معرق اجرا کرده‌اند که به خط بایسنغر میرزا پسر شاهرخ تیموری است. او که پسر شاهرخ و بانو گوهرشاد است از خوشنویسان و هنرپروان عصر خویش است. مصحفی بزرگ اندازه را که در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود بدو منسوب کرده‌اند اما از شواهد بر می‌آید چنین انتسابی درست نیست. همچنین یک نسخه شاهنامه فردوسی معروف به شاهنامه بایسنغری در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود که به حمایت و سفارش او تهیه شده است. متن کتیبه مورد بحث پس از آیه شریفه «أَمَا یَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ» و حدیثی از پیامبر (ص) در باره اهمیت ساخت مسجد به شرح ساخت آن در زمان شاهرخ به همت گوهرشاد صحه می‌گذارد و رقم کاتب در پایان کتیبه چنین است. «کتبه راجعاً الی الله بایسنغربین شاهرخ‌بن تیمور گورکان فی سنه ۸۲۱ هـ». ظاهراً بخشی از میان کتیبه در تعمیرات عصر صفوی به‌دست محمدرضا امامی بازنویسی شده است. (مؤلفین، ۱۳۴۸: ۲۲۰) کتیبه‌های دیگری از خوشنویسان بزرگ چون محمدرضا امامی (خوشنویس دوره صفوی و معاصر شاه عباس اول)، محمد شریف و محمدحسین شهید مشهدی خوشنویس دوره قاجار در نمای حیاط به چشم می‌خورد. کتیبه‌های ثلث و کوفی تقریباً در همه جا به چشم می‌خورد. کتیبه نستعلیق در پایه مناره‌ها نیز متعلق به تعمیرات دوره ناصر است. کاشی‌های دیگر این مجموعه کاشی‌های معقلی است که در واقع تلفیق آجرکاری با نوعی کاشی به نام کاشی نره است. نقوش کاشی‌های معقلی یا گره معقلی هستند یا خطوط بنایی. کاشی معقلی از نوع کاشی نره است که برای پوشش گنبد هم از این نوع کاشی استفاده می‌شود. این کاشی‌ها که رواج آن در معماری اسلامی از دوره ایلخانی آغاز شد در دوره تیموری برای نماهای کم اهمیت‌تر مانند نماهای بیرون و سطوح بزرگ دیوارها استفاده شده است.

سطوح داخلی ایوان‌های شرقی و غربی و ایوان دارالسیاره را با چنین کاشی‌هایی زینت داده‌اند. همچنین نمای

خاتمه

کاشی کاری عصر تیموری در حرم حضرت رضا (علیه السلام) به خصوص در مسجد جامع گوهرشاد جلوه گر شده است. این کاشی‌ها از نظر نفاس و درخشندگی رنگ، کمال طرح، ظرافت اجرا و هماهنگی در کل بنا مجموعه‌ای کم‌نظیر را پدید آورده که فقط با دو بنای دیگر هم عصر خود یعنی مدرسه غیاثیه خرگرد و مسجد کبود تبریز قابل مقایسه است. مسجد گوهرشاد مشهد با تاریخ ششصد و ده ساله‌اش نمونه ارزشمندی از معماری و تزئین عهد تیموری است زیرا تقریباً همه آثار معماری این عهد رو به ویرانی نهاده و چیز زیادی از آن‌ها باقی نمانده است. این آثار که حاصل تلاش و ذوق و اندیشه هنرمندان بزرگ ما طی قرون و اعصار گذشته است بخشی از هویت ملی و مذهبی ما بوده و بر ماست که در حفظ و پاس‌داشت این آثار برای نسل‌های آینده و معرفی آن به نسل امروز از هیچ کوششی دریغ نورزیم.

کتابنامه

پوپ، آرتور اپهام (۱۳۷۳). معماری ایران، ترجمه غلام‌حسین صدری افشار، تهران، فرهنگان.
پورتر، ونیتیا (۱۳۸۱). کاشی‌های اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی.
تالیوت رایس، دیوید (۱۳۷۵). هنر اسلامی، ترجمه ماه ملک بهار، تهران، علمی و فرهنگی.
خورشیدی، هادی (۱۳۷۸). بررسی تزئینات معماری تیموری با تأکید بر مدرسه ی غیاثیه خرگرد و آرامگاه مولانا زین‌الدین تابدی، پایان نامه کارشناسی صنایع دستی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۷۸.
سیدی، مهدی و دیگران (۱۳۸۶). مسجد و موقوفات گوهرشاد، تهران، کومه.
عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی، تهران، عطارد.
فریه، ر. دبلیو (۱۳۷۴). هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، فرزانه.
قاضی میراحمدبن‌شرف‌الدین حسین منشی قمی (۱۳۵۹). گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، منوچهری.
محمدحسن خان اعتماد السلطنه (۱۳۶۲). مطلع الشمس، تهران، پیشگام.

بیرونی مسجد در بست شیخ بهایی نیز با کاشی‌های نره با گره شمس هشت و بازوبندی و اسامی مقدس اجرا شده است. کاشی نره صرفاً به رنگ لاجوردی - فیروزه ای ساخته می‌شود و بدنه آن‌ها در گذشته از کاشی‌های گلی ساخته می‌شد اما امروزه از کاشی‌های جسمی ساخته می‌شود. نوعی کاشی نره با دو رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی و قطعه‌ای نخودی بدون لعاب از ابداعات این عصر است که در مسجد گوهرشاد و در مدارس دودر و پریزاد به وفور از آن استفاده شده است. این نوع کاشی به نام «معقلی نگین‌دار» شناخته می‌شود.

گنبد بزرگ مسجد با کاشی فیروزه‌ای پوشیده شده و عبارت «لااله الا الله و محمد رسول الله و علی ولی الله» با کوفی بنایی بر آن اجرا کرده‌اند. کاشی‌های گنبد از آثار اصیل عصر تیموریان نیست. زیرا گنبد را که در اثر زلزله و حمله قزاقهای روس بسیار آسیب دیده بود در سال‌های ۱۳۳۹-۴۶ برداشتنند و دوباره با بتن بازسازی کردند.^۱ کاشی‌های زیر رنگی نوع دیگر کاشی‌های مسجد گوهرشاد است. این کاشی‌ها صرفاً در غرفه‌های طبقه دوم مسجد در ترکیب با کاشی معرق و در ساخت آلات خاصی از گره بکار رفته است. مثلاً در زیر ایوان غربی یک قاب کاشی معرق با نقش گره کند دو پنج ساخته شده که فقط آلت ترنجی آن از نوع زیررنگی سفید با نقوش آبی است. همچنین برای حمیل کشی آلات در نقوش گره از کاشی زیررنگی استفاده شده است. نمونه آن یک قاب کاشی معرق با گره زیبای هشت و زهره است که حمیل کشی آن با کاشی لاجوردی و نقش گل‌های سفید به صورت برجسته اجرا شده است. این قاب کاشی بر ورودی شمال غربی مسجد واقع شده است.

نمونه‌هایی محدود از کاشی هفت‌رنگ هم در این مجموعه دیده می‌شود. کاشی هفت رنگ دوره تیموری هنوز در مرحله ابداع و تجربه اولیه است و رواج عام آن در عصر صفوی است که جایگزین کاشی گران قیمت معرق شد. کاشی‌های هفت رنگ تیموری غالباً نه به شکل مربع بلکه به اشکال خاص متناسب با طرح است. مثلاً در مسجد گوهرشاد نیم ستون‌هایی که طاق غرفه‌های پیرامونی حیاط در مسجد را دور می‌زند از نوع هفت رنگی است که برخی از قسمت‌های آن را در مرمت ادوار بعد با کاشی معرق با همان طرح جایگزین کرده‌اند. نیم ستون‌ها پهلودار و بصورت نیمی از یک منشور هشت ضلعی است. نمونه نادری از کاشی طلاچسبان در مسجد دیده می‌شود.

این فن ویژه و خاص که فقط در عصر تیموری اجرا می‌شد در مدرسه غیاثیه خرگرد و کاخ آق سرای شهر

سبز و مسجد بی بی خانم سمرقند هم مشاهده می‌شود. (پورتر، ۱۳۸۱: ۶۶) در قسمت‌های خاصی از طرح کاشی هفت رنگ که سطوح کوچکی را تشکیل می‌دهد ورق طلا می‌چسبانند و پس از پخت در کوره تثبیت می‌شود. نمونه اندکی از این کاشی‌ها در چند غرفه سمت شرق در همان نیم ستون‌های هفت رنگی مشاهده می‌شود. شاید با تجسس بیشتر به خصوص در غرفه‌های طبقه دوم باز هم بتوان از این کاشی‌ها یافت.

در مدرسه پریزاد تزئینات کاشی معرق و به خصوص کاشی معقلی دیده می‌شود. سر در این مدرسه کتیبه‌هایی به خط ثلث و از نوع معرق دارد. به خصوص کتیبه بالای طاق ورودی مدرسه دودر حاوی نام شاهرخ و سازنده بنا، امیر یوسف خواجه بهادر است که تا حدودی دست نخورده باقی مانده است. کاشی‌های هفت رنگ در گریو گنبد مدرسه دو در هم دیده می‌شود که حاوی اشعاری به زبان فارسی در وصف بی‌وفایی دنیا است. کاشی‌های هفت رنگ مسجد گوهرشاد و مدرسه دودر اولین نمونه‌های کاربرد کاشی هفت‌رنگ در بناهای ایران هستند. این کاشی‌ها از نظر طرح بسیار شبیه معرق‌اند. دو گنبد کوچک ولی زیبای مدرسه دودر با کاشی از نوع نره و فیروزه‌ای تیره پوشیده شده است و بخش اعظم کاشی‌های ساقه گنبد ریخته است. کاشی‌های معرق مدرسه پریزاد غالباً تجدید شده‌اند و حتی طرح آن‌ها هم با طرح‌های تیموری انطباق ندارد و فقط یک کتیبه خط ثلث در ایوان شرقی آن به نظر اصیل می‌نماید.

در طی مرمت‌های مختلف بناها کاشی‌ها تجدید و مرمت شده‌اند. در مرمت سنتی کاشی‌های کهنه را کاملاً برداشته و با کاشی جدید و با همان طرح بازسازی می‌کنند. به همین علت تعیین اصالت کاشی‌ها کار ساده‌ای نیست. گاهی حتی کاشی‌کار در رنگها دخل و تصرف کرده و رنگ‌ها تغییر یافته است. نمونه آن کاشی‌های ایوان دارالسیاره در غرفه‌های شمال غربی مسجد گوهرشاد است که غلبه رنگ زرد در آن‌ها دیده می‌شود و با دیگر بخش‌ها تناسب ندارد. در تعمیرات پس از سال ۱۳۳۸ ش قسمت میله بالای مناره را که شکاف برداشته بود و نقش کاشی‌های پیشین آن گره‌بندی بود برداشتنند به جای آن نقوش اسلیمی و ختایی معرق اجرا کردند. نمونه تصاویر قبل از سال ۱۳۳۸ ش کاشی‌های معرق قدیمی با نقش گره را نشان می‌دهد.

امروزه که قدر اصالت کاشی‌های قدیمی شناخته شده دیگر چنین روشی قابل قبول نیست. در شیوه مرمت علمی تجدید کاشی‌های قدیمی با نمونه‌های جدید فقط در موارد معدودی قابل قبول است. زیرا حفظ اصالت تاریخی اثر از دغدغه‌های اصلی مرمتگران است.

۱. اصالت طرح کاشی‌های گنبد بحثی مفصل دارد که در کتاب مسجد و موقوفات گوهرشاد بدان پرداخته شده است. نک: سیدی، ۱۳۸۶.